

KÖZLEMÉNYEK

Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke. A korai németországi metszetek számbavételére törekvő, monumentális összeállítás egyik lapján feltűnik három magyar szentet ábrázoló fametszet.¹ A 223 × 168 mm méretű keretbe foglalt kép felső negyedében dicsfényt sugárzó felhőkben Szűz Mária trónol a kis Jézussal a balkarján, magyar koronával a fején, jobbában jogarral. Alatta a kép alsó kétharmadában háttérként mintázott szőnyeg szolgál. Ez előtt áll a némi kövel és fűcsomóval élénkített földön a három férfi, Árpád-házi szentek. Mindannyian igen erőteljes sasorral, fejük körül glória. Baloldalt látható az idős Szent István, hosszú hajjal és szakállal. Fején levelekből álló korona, jobbában országalma, amelyen nincs kereszt, baljában hosszú jogar. Térdig érő díszes ruhát és afelett valamivel hosszabb, még díszesebb, hasított ujjú palástot visel. Lábán csizma. Középen az ugyancsak szakállas Szent László talpig lovagi páncélban és szintén leveles koronával a fején. Jobbjával a földön álló, függőleges irányban megnyújtott, ovális pajzson Magyarország címerét tükröképben — a piros-fehér vágások száma pedig négy helyett öt — tartja, míg baljában alabárdot. Nyakában vastag láncon kis ékszer (kereszt?), övéről hosszú kard lóg. A kép jobb oldalán Szent Imre áll, apjához hasonló öltözetben és csizmában. Kezeiben lilomot fog, vállra omló hosszú haját hermelines hercegi kalap fedi. Fiatalságát hangsúlyozva nincs se szakála, se bajusza (1. ábra).

A hazai szakirodalomban legrészletesebben Lepold Antal foglalkozott e metszet leírásával, aki ehhez a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Arcképcsarnokában található másolatot használta.² E metszetnek máig is egyetlenként ismert példányát Campbell Dodgson, a British Museum nagy tekintélyű metszetekkel foglalkozó szakembere írta le az első világháború előtt a Berlin melletti Grunewaldban volt Paul Davidsohn-féle gyűjteményből. Dodgson azonnal megállapította, hogy az kétségtelenül Hans Sebald Beham, neves nürnbergi mester alkotása.³ Meghatározását átvette Gustav Pauli, aki összeállította Beham metszeteinek kritikai jegyzékét,⁴ amit elsőként ő maga egészített ki, többek között éppen a magyar szentek képével.⁵ A továbbiakban a Davidsohn-féle unikum sorsáról ezen felül egyedül annyit lehet még tudni, hogy az 1955-ben gazdát cserélt.⁶

Dodgson, miután Beham személyében megállapította a metszet készítőjét és azonosította a három magyar szentet, korabeli magyar szakértőkkel (Térey Gáborral és Apponyi Sándorral) levelezett erről a

¹ HOLLSTEIN, [Friedrich] W[ilhelm] H[einrich]: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. vol. III.* Amsterdam [195?], 213.

² *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Bp. 1938. III. 130–132. — Köszönetet mondok itt RÓZSA Györgynek, e gyűjtemény mostani vezetőjének, aki erre a figyelmemet felhívni szíves volt.

³ Burlington Magazine 14 (1908/1909) 301–303. Reprodukcióval.

⁴ PAULI, Gustav: *Hans Sebald Beham.* Strassburg, 1901.

⁵ *Hans Sebald Beham: Nachträge zu dem kritischen Verzeichnis seiner Kupferstiche, Radierungen und Holzschnitte.* Strassburg, 1911. 38. 902B. sz. — V. tábla.

⁶ HOLLSTEIN: *i. m.* (I. az I. sz. jegyzetet) i. h.

1. ábra

képről. Ők hívták fel az angol szakember figyelmét arra, hogy több Mohács előtti esztergomi misekönyvben is fellelhető ennek a három magyar szentnek az ábrázolása, de más és más kompozícióban. Így Dodgson arra gondolt, hogy Beham ezt a képet egy ma már ismeretlen, fílió alakú esztergomi breviáriumhoz vagy misekönyvhöz metszette, de ilyen kiadás nem ismeretes. Mástól (Mr. Rosenheim) származott az az ötlet, hogy e feltételezett kiadványt talán Habsburg Ferdinánd kívánta volna megjelentetni, magyar trónra lépését követően, miután sógora, II. Lajos király, akinek örökébe lépett, Mohácsnál meghalt. Ezeket a feltételezéseket érdemes a továbbiakban egyenként szemügyre venni.

A fametszet 223 × 168 mm-es mérete csakis fílió alakú — vagy esetleg önálló — kiadványhoz megfelelő. A breviáriumok ilyen nagy formátumban történő megjelentetése egyedül csak karban végzett zsolozsmázáshoz volt alkalmas, az egyénileg végzett imádkozáshoz a kisebb alakúak (negyedré, nyolcadré) volt a megfelelőbb. Jól mutatja a fejlődési irányt, hogy a 16. században készült *Breviarium Romanum* 385 Bohatta által regisztrált kiadása közül egyetlen egy sem jelent meg fílió formátumban.⁷ A feltételezések közül tehát a breviárium törölhető.

A hazai misekönyvek közül, amint erre már Dodgson figyelmét Térey felhívta, több kiadásban is látható hasonló kompozíciójú fametszet erről a három magyar szentről. Apponyi Sándor konkrétan az 1514. évi esztergomi misekönyvet⁸ nevezte meg Dodgsonnak, amelyet a bécsi Winterburger-műhely állított elő. Ez az adat azzal egészíthető ki, hogy a 244 × 160 mm-es metszetet⁹ már az 1508. évi kiadásban¹⁰ is látni lehet, éspedig mind a két esetben a címlevél hátlapján. Az „Arma Christi” feliratot viselő címer lett, reneszánsz stílusú, építészeti jellegű keret fenti, erkélyszerű részén a három Árpád-házi szent térdnél elvágott alakja látható. Középen áll Szent István, négy részből állított címerrel, tőle balra Szent László kettős keresztet visel jobbra pedig Szent Imre, az Árpádok sávos címerével¹¹ (2/b ábra).

Az esztergomi misekönyvnek egy még korábbi, 1501. évi kiadásának,¹² amely ugyan nem tünteti fel a nyomdászát, de a betűtípusok alapján tudható, hogy a lyoni Jacques Sacon-féle műhelyben készült,¹³ egyik példányában¹⁴ a címlevél hátlapján 242 × 180 mm-es fametszet található¹⁵ (2/a ábra). A gótikus indafonatokkal felül és kétoldalt keretbe foglalt képmező felső részén a félholdon trónoló Madonna koronával a fején tartja ölében a Kisdedet. A metszet alsó felében három teljes alak áll: középen Szent László, balra Szent István és jobbra Szent Imre. Mindegyik kezében földre támasztott pajzsra a magyar címer. Első királyunk is harci páncélban látható, akárcsak László, míg Imre földig érő bő ruhában.¹⁶

E két esztergomi misekönyvön kívül van még egy harmadik is, amelyben a címlevél hátlapját hasonló kompozíciójú, 295 × 220 mm méretű metszet díszíti.¹⁷ Ez a zágrábi egyházmegye számára készült 1511-ben a velencei Licchtenstein-féle műhelyben.¹⁸ Itt a Madonna középen ül a trónon, feje fölé két angyal koronát tart. A trónus lépcsőjén felirat olvasható: „S. Maria patrona regni Hungariae” szöveggel. Bal oldalt áll Szent István, aki részben takarja mellette álló fiát, míg Szent László a kép jobb oldalán látható. A két király vállgallérján, a hercegnek pedig a kardján olvasható a névfelirat. Ez utóbbinak szövege:

7 BOHATTA, Hanns: *Bibliographie der Breviere 1501–1850*. Leipzig, 1937. 1–385. sz.

8 RMK III. 189.

9 HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938. XIII. tábla.

10 RMK III. 149.

11 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 17.

12 RMK III. 102.

13 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 11. sz.

14 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár.

15 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) X. tábla.

16 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) 22.

17 HUBAY: *i. m.* (l. a 9. sz. jegyzet) XIV. tábla.

18 RMK III. 176.

2/a ábra

2/b ábra

„S. Emericus dux Slavoniae”, ez tehát Zágráb esetében külön hangsúlyt kapott. Alul, keskeny sávban virágok között két címer: bal oldalt a magyar,¹⁹ jobb oldalt pedig az Árpádoké (2/c ábra).²⁰

A fenti három példa meggyőzően bizonyítja, hogy a Beham-féle metszetet valóban egy hazai misekönyvbe szánták: talán ugyancsak a címlével hátlapjára. Hubay Ilona e témájú bibliográfiája²¹ negyedszáz kiadásban mutatta be ezeket. Jóllehet ennek összeállítása óta már több mint félszáz esztendő telt el, és számos további példányuk került elő az utóbbi évtizedekben,²² a korábbi ismeretlen kiadások száma ezzel szemben meglepően alacsony. Mindössze két ilyen akad: a legelső esztergomi,²³ amely csak változata az 1480. évi és korábbi már nyilvántartott *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*-nak,²⁴ valamint az első pécsi misekönyv, amelyet a bázeli Wenssler-féle műhelyben állítottak elő 1487 táján.²⁵ E két korai, nyilván még igen kis példányszámban előállított hazai misekönyvön kívül más, új kiadás tehát nem került elő. Bár természetesen nem zárható ki, hogy ilyen a jövőben felbukkanjon, mégis az a valószínűbb, hogy a Dodgson által ismertett fametszetet olyan kötethez rendelték meg, amely végülis nem készült el.

Az 1500. évben született Beham munkáját a művészettörténsek a 16. század húszas éveinek közepére datálták. Az a feltételezés, hogy ez Habsburg Ferdinánd megrendelésére történt, nem tetszik meggyőzőnek. Jóllehet ez az uralkodóház évszázadokon keresztül szorosan együttműködött a római egyházzal,

¹⁹ Tükörképben, a kettős kereszt halmok nélkül.

²⁰ HUBAY: i. m. (l. a 9. sz. jegyzetet) XIV. tábla.

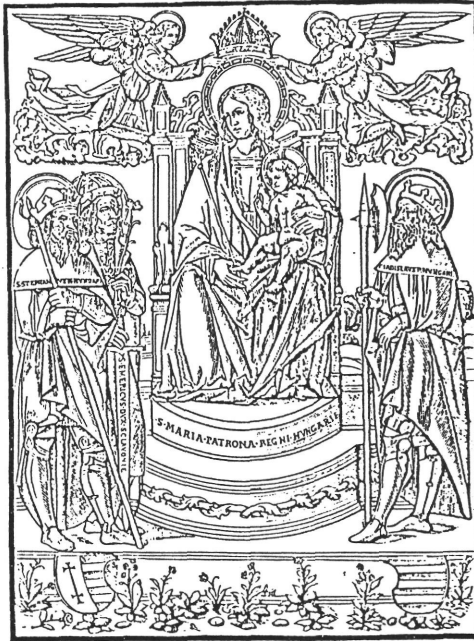
²¹ HUBAY: i. m. (l. a 9. sz. jegyzetet).

²² *Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge. Heft 6.* (1975) 58–75.

²³ *Beiträge zur Inkunabelkunde. III. Folge. Heft 3.* (1967) 189.

²⁴ RMK III. 2.

²⁵ MKsz 1991. 258–262.

2/c ábra

Magyarországról egyetlen szertartáskönyve sem ismeretes a katolikusoknak, amely közvetlenül az egyik Habsburg király költségén jelent volna meg.

A hazai egyházmegyéek részére készült misekönyvek az említett mintegy negyedszáz kiadásban az 1480 és 1518 közötti időben láttak napvilágot.²⁶ Amíg az 1518. esztendő közvetlenül megelőző évtizedben szinte évenként nyomtattak ki ilyen köteteket, ezt követően hirtelen szünet állt be a hazai misekönyvek közreadásában. Luther fellépése egyszeriben megrázta majdnem az egész Európát. Lehetséges az is, hogy a hazai könyvpiac — éppen az említett sűrű megjelenést követően — egy ideig telített volt, de az sem kizárt, hogy az ilyen jellegű kiadványokat többnyire megjelentető budai könyvkereskedők tevékenységében keletkezett egyenetlenség. Mindenesetre 1526-ra már feltehetően időszerű lehetett egy hazai misekönyv kiadása. Ezért, amíg Dodgson Mohácsot követően kereste a magyarországi szertartáskönyvet, addig ennek tervezése inkább a megelőző időben tűnik reálisnak.

Feltételezhető, hogy pl. az immár hosszú évek óta ki nem nyomtatott esztergomi misekönyv újbóli közreadását tervezték. Ehhez Nürnbergben megrendelték a három magyar szent fametszetét. A mohácsi csatavesztés során azonban nem egyedül II. Lajos, de az országnagyok közül igen jelentős számban mások is haltak ott meg, köztük a püspököknek mintegy fele. A csatamezőn maradt a magyar egyházi hierarchia élén álló mindkét érsek: Szalkai László esztergomi és Tomori Pál kalocsai érsek. De ugyanez a sors jutott osztályrészül — többek között — még (Csulai) Móré Fülöp pécsi, Perényi Ferenc váradi és Paksi Balázs győri püspököknek is.

Mindebből egyértelműen kiviláglik, hogy Mohács a hazai legfelsőbb klérus sorsát illetően is — akár csak az egész magyar történelem számára — vízvázalató volt. Az immár a szó szoros értelmében fejtelenné vált egyházi szervezet a továbbiakban aligha gondolhatott olyan tervek megvalósítására, mint egy misekönyvnek külföldön történő, meglehetősen költséges megjelentetése. A püspöki székek betöltése körül

²⁶ Az 1524. évben Velencében nyomtatott esztergomi misekkönyv — RMK III. 264. — bibliográfiai fantom, amint ezt jegyzetében már SZABÓ Károly is feltételezte.

megindult vetélkedés, a török megjelenése immár hazánk szívében, a Szapolyai János és Ferdinánd között kirobbant háború a trónért, és végül, de nem utoljára az immár egyre tömegesebb protestáns mozgolódások mind olyan tények voltak, amelyek szinte lehetetlenné tették a korábbi elképzelés megvalósítását.

Érdemes még szemügyre venni, hogy vajon hol tervezhették hazai használatra szánt misekönyv elkészíttetését? Beham, a művész Nürnbergben tevékenykedett, ahol a 15. században többször is nyomtattak *Missale Strigoniensét*.²⁷ A reformáció azonban azonnal hatott erre a birodalmi városra, és 1517 után már nem állítottak ott elő többé egyetlen misekönyvet sem.²⁸ Miután a fametszetet Nürnbergben vészték, az itáliai vagy esetleg franciaországi megjelentetés szándékát el kell ejteni, hiszen az ott számításba vehető nagy nyomdahelyeken (Velence és Lyon) jó képességű metszők sora állt mindenkor rendelkezésre. Így inkább a legfejlettebb területektől távolabb fekvő, de hazánkkal szomszédos Krakkóra kell gondolni. Itt Joannes Haller ezekben az években rendszeresen nyomott lengyel egyházmegyéék számára misekönyveket.²⁹ A magyar és az akkori lengyel főváros között ekkoriban meglehetősen élénk könyvkiadói és kereskedelmi kapcsolatok voltak. Jól példázza ezt az 1516. évi *Breviarium Cracoviense*, amelyet Urbanus Kaym budai kiadó jelentetett meg.³⁰

Mindent összefoglalva úgy tűnik, hogy a három Árpád-házi férfi szentet ábrázoló metszetet, amit Beham Nürnbergben vésített, olyan fólió alakú hazai (feltehetően esztergomi) misekönyvhöz szánták, amelyet akkoriban leginkább Krakkóban lehetett kinyomtatni. Ez a terv azonban a mohácsi csatavesztés nyomán keletkezett általános zűrzavarban lekerült a napirendről.

BORSA GEDEON

Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban.* Újfalvi Imre két másik magyar peregrinus társaságában 1591. szeptember 11-én írta be nevét a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. Ezt követően (eddiggi tudásunk szerint) több mint négy évet töltött a magyar protestánsok e korban leggyakrabban látogatott egyetemén, mígnem 1595 tavaszán Heidelbergbe távozott.¹ Zoványi, bár hamis adatokat ad meg Újfalvi wittenbergi matrikulációját és ottani tartózkodását illetően, közli, hogy Wittenbergben egy ideig ő volt a magyar coetus szeniora.² Thury Etele azt is meg tudja mondani, mikortól: 1593. március 19-től, feltételezhetően távozásáig.³ Ez a dátum azért érdekes, mert I. Keresztény választófejedelem halála után szabad kezet nyertek Wittenbergben a szigorúan vett lutheri irányzat hívei, akik 1592-ben testületileg vonták felelősségre a magyar coetust, s úgy döntöttek, annak kálvinista vagy kálvinizmussal gyanúsítható tagjainak el kell hagyniuk az egyetemet.⁴ Újfalvi Imre mégsem távozott, noha sárospataki hátterével helvét irányzatosságához s későbbi „filippizmusához” nem fér kétség; azt is tudjuk, a melanchtoni elvekhez még Magyarországra való visszatérése után is hű maradt. Feltehetőleg nagy diplomáciai érzékkel volt megáldva, ha ennyi ideig kibírta az egyre kálvinista-ellenesebb Wittenbergben; csak összehasonlítás-ként jegyezzük meg, hogy barátja és későbbi peregrinustársa Váci Gergely, aki Újfalvi előtt egy hónappal

²⁷ RMK III. 7, 22, 44.

²⁸ WEALE, W. H. Iacobus — BOHATTA, H.: *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium rituum latini ab anno MCCCCLXXIV impressorum*. Londinii, 1928.

²⁹ *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Fasciculus IV. Introductio et catalogus librorum. Wrocław etc. 1962. 211. sz. *Missale Gnesnense* = 1523, 218. sz. *Missale Posnaniense* = 1524, 219. sz. *Missale Cracoviense* = 1525.

³⁰ Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej XXXVIII (1988) 23–30.

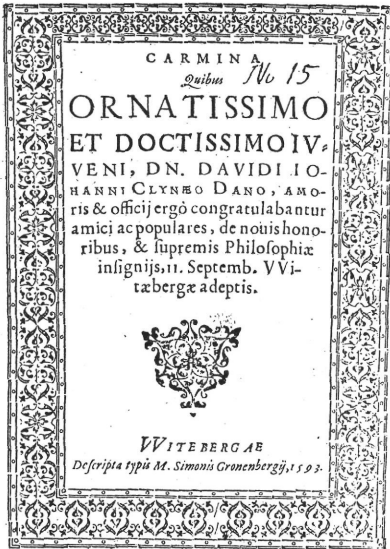
* A faksimile közléséért köszönetet szeretnék mondani a koppenhágai Királyi Könyvtárnak, amelyik rendelkezésemre bocsátotta a kiadvány fénymásolatát.

¹ Heidelbergi matrikulációjának pontos dátuma: 1595. április 22.

² ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiadás, Bp. 1977. 664.

³ Protestáns Szemle 1908. 28.

⁴ KEVEHÁZI Katalin: *Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Szeged, 1986, 42.

*Optatus speciei ac iustitiae
Abrahamæ Dugelles*

Signa docent bona Stilponis, quæ tollere nulla
Tempora vel casus, siamimæque, visque potest.
Signa docent patriæ reliquis magis vîbus apta,
Arcere & longè quæ mala cuncta queunt.
Ergo etiam socios inter tibi grator honores,
Vt quæ secundentur supplice voce precor.
Perpetuos viret vt laurus, nobisque Deoque
Tu quoque perpetuos viue, valèque dies.
Tot spinas inter, tot & horrida cirsia, calle
Contentas recto, lampada dante Deo.

Emericus Vyslains Vngarus.

ALIVD.

Iucundum nimis & nimis decorum est,
Bonis artibus imbui. Sed illud
Iucundum magis & magis decorum est,
Nostra militiæ foro addicatum.
Sic à Pallade roborasse mentem;
Ut certaminis hoc & hoc periculum
Cum consortibus ausit experiri.
Hoc modis tamen omnibus decorum est,
Martem vincere consecrantorum,
Victtricemq; sibi merere palmam.

Quam

Carmen gratulatorium.

Os fuit hic priscus victuocarmine dignus,
A patribus nostros missus & vsque dies:
Frondebis æternæ Lauri redimire capillos.
Maxima cura Deas queis coluisse fuit.

Scilicet hoc virtutis honos studiūque meretur,
Ardua, ni prostant præmia, nemo feret.
Non domus vlla diu, non res quoque publica stare,
Dextera ni referat digna brachia, potest.
Hæc hostes superant, hæc quæ nil tesquā morantur,
Hæc sunt quæ multos querere & alstra iubent.
Hæc faciunt segnes vigilas, franguntque feroces,
Abdita velligant hæc sine fine bona.
Sistitur in medium medio sapientia tali,
Quæ sola arcani conscia Phœbetui.
Nec tibi tot studijs quæ sita negatur ab olla,
Etcapiti en dantur laurea ferta tuo.
Laurea ferta duci sacra quæ sunt folia Dearum,
Castalidum turbæ perpetuumque decus,
Ilicet à teneris annis tolerare labores
Quos animus fuerat, prospera signa docent.

A 2 Signa

Quam cum non sine laude singulari

Hoc, KLYNÆE, die tibi parasti,
Cur te non TREDECIM beum PHALENCIS?

Frid. Taubmanus. Fr.
VVitebæ 1593.

ALIUD.

Agnæ minorq; faces, quarum venit vna
diurnis,
Alterâ nocturnis æthera scandit
equis:
Sunt testes viriditæ non CLYNÆ sub æuo
Segniter Aonijs intubuisse sacris.
Nam tibi non sat erat discendo condere soles,
Vrgebas etiam tempore hostis opus.
Hinc calles toto quodcunque volumine sparsum
Tullius Aufoniæ gloria gentis habet.
Calles Æolijs toties cur exeat antris
Eurus cum Boræâ, cum Zephyrôque Notus,
Insper ætherijs, quæ nos animantia spectant
Errabunda, satis lucida signa plagis.
Ingenio non vena deest, seu carmina Graio
Pangere, seu Latio plena lepore velis.
Præmia num desunt? minimè. Miserata labores
Te finit en quanto Pallas honore frui.

A 3 Quam

matrikulált Wittenbergben, már 1593 tavaszán továbbment a barátságosabb légkörű Heidelbergbe.⁵ De Újfalvi wittenbergi tevékenység — pere jegyzőkönyvének két mondatától eltekintve, amire még visszatérünk — mindaddig keveset tudtunk.⁶

A koppenhágai Királyi Könyvtárban őriznek egy 1593 őszén Wittenbergben kiadott kis versgyűjteményt, amelyet egy David Johannes Clynaeus nevű dán ifjú filozófiai doktorátusának ünnepelésére állítottak össze. Ez a vékonyka füzet, amelynek rövidített címe *Carminau quibu. . . Dn. Davidi Iohanni Clynaeo Dano. . . congratulabantur amici ac populares. . .* nem sokkal a nevezett dán hallgató 1593. szeptember 11-i doktorrá avatása után hagyta el Simon Groneberg nyomdáját. Az új doktornak négyen gratulálnak latin versekkel s az első helyen „Emericus Vyfalvius Ungarus” áll, akit Frid[rich] Taubmanus, Johannes Jacobaeus Arpius Collignius és Daniel Petri Nidrosiensis Nortvagus követ. Újfalvi 30 soros verse, a *Carmen gratulatorium*, amit itt fakszimilében közlünk, jól pergő disztichonokban van írva, s bizonyára leginkább elnyerte Clynaeus tetszését, amennyiben maga az ünnepelt és nem más határozta meg a versek kinyomtatásának sorrendjét.

Clynaeus nevű dánát a fenti keresztnévvel nem találunk a wittenbergi matrikulában, viszont pár hónappal Újfalvi előtt írta be a nevét az anyakönyve egy David Ioannis Hafniensis (Danus), s benne gyanítjuk az 1593-as ünnepeltet.⁷ A többi versszerző közül a már 1586-ban matrikulált Iohannes Coligneus-Coligny alighanem hugenotta száműzött, tehát inkább helvét irányú, mint lutheránus érzelmű ember. Egyébként viszont nem igen vonhatunk le messzemenő következtetéseket Újfalvi latin költeményéből. Talán csak azt lehetne hangsúlyozni, hogy mivel a vers egy dán diáktól ünnepel, akivel Újfalvi baráti viszonyban állhatott, s ez a Wittenbergben tanuló dán minden valószínűség szerint a lutheri hitelveket követte, magában a költemény tényébe érvényesült Újfalvi „filippizmusa”. A protestáns vallásokon belüli toleranciára mutat emlékkönyve is, hol olyan ideológiailag különböző, ha nem éppen egymással szemben álló tudósoktól szerez bejegyzéseket, mint Arminius és Gomarus, vagy Angliában Baro és Whitaker. Erre a vallási olranciára és nyitottságra utalhat az 1612-es vádak egyike, amelyet Újfalvi ezekkel a szavakkal utasít vissza: „Az Wittebergai dolograis megh felelek *suo loco*. Ha szinten Eretnek uolnekis, abban minemő processusok voltak, megh mutattyak az Authorok”.⁸ Az 1612-es magyar egyházi vezetők szemében már a „filippizmus” is veszedelmes elhajlásnak számíthatott, s ha még hozzá puritán nézetek is járultak, terjesztőjük joggal vonta magára a hivatalos egyház haragját.

GÓMÖRI GYÖRGY

Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1700 közötti külföldi könyveinek proveniencia vizsgálatakor került elő az *Enchiridion militis Christiani* egy példánya, mely egykor Sinai Miklós tulajdonában volt. A könyv jelenlegi raktári száma: 753.312, ép példány, fatáblás díszítetlen pergamenkötésben. Kései, sokadik editio. Leírása:

ERASMUS Des.[iderius] Roterodamus: Enchiridion militis Christiani saluberrimis praeceptis refer-tum cum autoris praefat. [ione] denuo excudi curavit, qui latet hoc sub symbolo: militem Christianum haereditas Dei manet. Halle, 1699, impensis Orphanodochii Glaucha- Hallensis, typis Christ.[iani] Sal-feldii. 244,[13] ff. 8° — Kétszínnyomás.

Possessori nyomok:

1. A címlapon a „Sub remigio alarum tuarum” feliratot tartó, kiterjesztett szárnyú sást ábrázoló famet-szet két oldalán „Johannis Püspöki” szövegű bejegyzés található, keltezés nélkül. Thury Etele¹ három

⁵ Váci 1593. április 7-én matrikulált Heidelbergben.

⁶ KESERÜ Bálint: *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 70. Szeged, 1972. 57.

⁷ *Album Academiae Vitebergensis 1560–1602*, Vol. 2. Halle, 1894. 382.

⁸ KESERÜ: i. m. uo.

¹ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, 1908. II. 187, 209, 213.

Püspöki Jánosról tud, akik különböző időpontokban tanultak a debreceni Református Kollégiumban, dátum híján egyelőre eldönthetetlen: melyikük volt a könyv tulajdonosa.

2. Az elülső védőlap verzőján van a „Liber Nicolai Sinai Comp.[aravit] in auctione publica Debrecini A[nn]o. 1761 d.[ie] 12 Januarii” possessori szöveg.

Sinai Miklós könyvtárának 1804-ben készült katalógusát a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtárának Kézirattárában őrzik.² A katalógusban a könyveket formátum szerint csoportosították (in folio, in quarto, in octavo, in duodecimo), a 15. fólió verzőján olvasható: „Erasmii Enchiridion militis Christiani Hallae 1659”. A katalógust két kéz vetette papírra; az egyik írása teljesen megegyezik az *Enchiridion* jóval korábbi possessori bejegyzésével, véleményem szerint Sinai tolla alól került ki. Az 1804-ben már idős, 74 éves férfiú elírta a szóban forgó könyv impresszumát. Említésre méltó, hogy Sinai ezen felül még öt Erasmus-művet birtokolt.³

A katalógus szövege után, a 25–26. fólión Sinai folyamodványa található a felséghez, latin és magyar nyelven röviden leírja gravameneit, s kéri, hogy a perében hozott ítélet ellenére debreceni szolgálati lakásában megmaradhasson, mert — egyebek mellett — könyveit nem tudja hova szállíttatni és hol elhelyezni. Révész Imre említ egy azonos tartalmú felségfolyamodványt, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őriznek.⁴ Ugyanott található egy levéltöredék idős Teleki László gróftól, akinek szándékában volt megvásárolni Sinai egész könyvtárát, numizmatikai és metszetgyűjteményét. Révész szerint nincsen adat arra, hogy mi lett az idevonatkozó tárgyalásokból, de a könyvtár nagyobb része valószínűleg szétszóródott.⁵

3. A tárgyalt *Enchiridion* példányt a Debreceni Egyetemi Könyvtár tizenkét másik könyvvel együtt 1918-ban vette meg a Hegedűs és Sándor Könyvkereskedéstől, csoportosan leltározta⁶ és 302.431. számon besorolta a nagy raktári állományba, ahonnan a hetvenes évek végén kiemelték és átirányították a régi könyvek különgyűjteményébe. Sinai Miklós gyűjtötte a könyveket, és nagyon vigyázott azokra, „nem adott kölcsön senkinek”.⁷ Post mortem possessoris habent sua fata libelli!

ORTOZI ESZTER

Ifjabb Ács Mihály Bártfán. * Ifjabb Ács Mihály valószínűleg 1709-ben érkezett Bártfára mint a bártfai gimnázium újonnan meghívott rektora, és 1710 tavaszán távozott. A cikkünkben közölt szövegek itteni munkásságához szolgáltatnak adatokat.

Ifj. Ács Mihály 1709. október 6-án Bártfán kelt levele Motuz Mátyáshoz. A levél kézírata Rotarides Mihály hagyatékában található, amely a Hallei Magyar Könyvtár tulajdonában volt, (jelenleg Berlinben őrzik). A levél szövege:

² Jelzete: R 509/3 *Catalogus librorum bibliothecae Nicolai Sinai professoris*. 1804. 26 fólió.

³ *Paraphrasis in Evangelium Marci*. Basileae, 1524. — *Paraphrasis in Novum Testamentum*. Berolini, 1778. — *Proverbiorum epitome*. Lipsiae, 1759. — *Erasmii et Melancthonis Epistolae*. Francofurti, 1749. — *Adagiorum chiliades*. Basileae, 1591.

⁴ Ifj. Révész Imre: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*. Bp. 1959. 259.

⁵ Révész: i. m. 9.

⁶ A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetemi Könyvtár. Főnapló 1916–1935. 1918. év 58. tétel, 5937. leltári szám. Ez a vásárlás azt bizonyítja, hogy a Hegedűs–Sándor cég — mely körül 1913-ban botrány robbant ki — antikvár példányokat is árult.

⁷ Révész: i. m. 63.

* Szövegünkben Ifj. Ács Mihály nevének *A magyar irodalom története II.* (Bp. 1964.) által bevezetett írásmódját követjük. Színnyceinél mint Aács szerepel, ami német származására utalhat; a Rezik–Mattheides féle *Gymnasiológiában* Aatsként említik.

Az Ur Istennek áldassát és mindennemő lelki és testi ajándékát kívánom Kglđk

Szívesen láttam volna Kglđet, ha annyira való üressége lehetet volna hogy ki jött volna Bártfára; de el hittem, hogy sok fooglalatossági miat nem lehetet; A Gerhardus nyomtatásá felől ezen terminusok közt vagyok; Nyomtatásához minden mulatás nélkül hozzá fognak; de kívánnak árkussátul 4. f. Rh. és 5. gr. szokások szerint, reménlem hogy az 5. gr. defalcalhatom, de nem többet mint a' qvitantia meg fogja mutatni, úgy hogy mind egészen magam adgyak hozzá papyrossat, anticipando kíván 50. f. igervén az elkészítésben való serénségét, azért ha valami modon igereti szerint most kezdetiben succurrálhat Kglđ 20. vagy 30. f. igen kívántatnék, Isten engedvén el készületit ez meg tér Kglđre; ha többel segíthet Kglđ, több tér Kglđre, én hozzá való papyrossra 20. Rh.f. adtam melyet várok, hogy ezen az héten kezemhez vészek, recommendálok Kglđnek kezdetiben ez munkát azután egész végezeitig nem lesz költségünkben, hogy pedig Kglđ tanácsa szerint a' praxist el váloszszuk, a' meditatioktul én nem jóvalom. Ezzel Isten oltalmában ajánlván Kglđt kedves házanépével

Datum Bartfae 1709.
die 6. Octobris

Maradok
Kglđnek
Bizodalmas Joakaro Praedikator Urnak
Keteles és Alázatos szolgálja
Aács Mihály mp.

Petroczi István uram ő Nga kérete tölem ez Magyar Theológiákat kérem Kglđet ne terheltelessék data occasione ő Ngának Varanora küldeni kedvesen veszi ő Nga Kglđ joakarattyát.

Ács Mihály anyagi támogatásért fordult fautorához, Motuhoz, a *Szentséges elmélkedések* (RMK I. 1771), ill. *A kegyességnek mindennapi gyakorlása* (RMK I. 1772. című könyvei kiadásának ügyében. Leveleiben *Gerhardusként* említi e műveket, Johannes Gerhardus jenai professzorra utalva, akinek 1606-ban kiadott *Meditationes sacrae* című műve e kiadások alapjául szolgált. (Magyarul először 1616-ban jelent meg Zólyomi Boldizsár gondozásában – RMK I. 460.) Ugyancbben a levélben említi Ács *Magyar Theológia* (RMK I. 1757) című művét, amelyet szintén bártfai tarózkodása alatt jelentetett meg 1709-ben. A levél utószavában említett Petrőczi István alighanem a költőnő Petrőczy Kata Szidónia bátyja, kinek a Trencsény megyei Csacán (Čadca) volt birtoka. Krman Dániel, aki szintén Ács Mihály ismeretségi köréhez tartozott, 1704-ben üdvözlő verset írt a tiszteletére (RMK II. 2223).

2. Az alább közölt szöveg, a Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* II. Sectio 3. fejezetének részlete, ifj. Ács Mihály bártfai rektorsága ideje alatt kiadott vizsgáteleiről tájékoztat. Ez a kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapesten található. (Kordován László: *A Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziologia kéziratai*. Neveléstörténeti füzetek 8. Bp. 1988. című tanulmányában ez a CL1 jelzésű kézirat.)

A *Gymnasiologia* részlete (194–197. foliók):
(Sectio II. de SCHOLJS CJVJTATENSJBVS
CAPVT I. de SCHOLA BARTPIIENS)

§. XXXVI.

Tandem post fata Jacobi Zabeleri Senioris, urgente rem Spectabili ac Generosissimus Domino Domino Nicolao Szirma de Szirma, Patrono

Scholarum liberali, et promotore meo munificentissimo, cuius memoriae apud posteros seros recolendae caussa, Orationem meam Panegyricam, huic Gymnasiologiae, tanquam templum gratiarum perpetuum, adnectere volui, quia majus officium vita beate defuncto, neque invenire, neque exhibere potui, evocatus est Michael Acs Junior Hungarus Trans-Danubianus, de quo et eiusdem parente vide Czvittingerum in Specimine Hungariae Litteratae pag. 13.14.¹

¹ (P) Michael Aats filius itid. Michaelis Pastoris Günziensis seu Kőszegiensis, Devetseriensis et N. Csósiensis, Argentorato in patriam revocatus, regendo Gymnasio Jauriensi admotus est, quo officio Anno 1702. et 1703. laudabiliter functus, evocatus est in Pastorem loci Articuli Vadosfa dicti, vbi 1704. et 1705.

§. XXXVII.

Hoc loco ejusdem Theses Miscellaneas, Bartphae anno 1709. in examine ventilatas, et Excell. Dn. M. Joh. Schwartzio dicatas, adduxisse sufficiat, quarum praefatio talis:

Adsit: verbum hoc personale finitum, Symbolum fuisse legimus Rudolphi Potentissimi Romanorum Imperatoris, et regis Optimi fortissimique Incltyti Regni Hungariae, quo quid significare voluerit, ipse optime sciverit. Doctiores ex litteris quinque sensum elicere voluerunt istum: Auxilio Domini superabit Imperatur Turcam. Alii pro communi Christianorum symbolo usurarunt, et hunc inde sensum produxerunt: Auxiliatur Deus suis iusto tempore. Nonnulli sibi accomodantes, contra tentationem hostium spiritualium et corporalium se consolati sunt hoc modo: Auxilio Domini superabo inimicorum tentationes. Quorum meditationem, ut ingeniosam, sic piam et fructuosam esse videmus, atque probamus. Similem in modum pro Almae nostrae, nuper per amplissimum Magistratum Bartphensem, ut et gloriosae memoriae Reverendissimum atque Excellentissimum virum beatissimum Dominum Jacobum Zabelerum, restauratae Scholae Symbolo, nomen substantivum et fundamentale Babis usurpabimus, et, iuxta litteras quinque, sensum hunc eliciemus: Bartphensem Adjuvabit Scholam Jehova Supremus: vel: Bartphensi Auxiliatur Scholae Jehova sapientissimus. Ergo, Bartphensis Adora Schola Jehovam Servatorem. Basis Grammaticis significat fundamentum et plantam pedis, quae ita sustinet totum corpus, ut fulcrum integrum aedificium, quo symbolo merito gaudet, non tantum schola, sed etiam Ecclesia, immo etiam ipsa Respublica Bartphensis, non solum ideo, quod Dominum Deum Trinum suam habet, cujus potentia et robore inter tot tantasque patriae vicissitudines, ad hoc usque momentum firmiter stetit: sed etiam ideo, quod Bartpha nostra olim scholarum reliquarum, et Ecclesiarum, honestissimarumque artium Basis sit facta. Qvis enim adeo praeteritarum rerum ignarus est, qui nesciat scholam Bartphensem, pristinis temporibus, non modo non aliis cesserit, quin potius omnibus aliis palmam praeripuisse? Constat quippe, post factam, Dei gratia religionis.

Christiana, per Deo dilectum virum, Dominum Martinum Lutherum, Reformationem, primum in tota Hungaria, Sacram Evangelii lucem Bartphaefulsisse, et per totum Regnum, Regionisque vicinas hinc prodiisse, ac ab exorta luce Evangelii continuo Clarissimos viros: Leonhardum Stöckelium, Severinum Sculteti, Petrum Fabrum² Martinum Wagnerum, Mart. Pfeiffer, Joh. Schwartzium, Eliam³ Splenium, Eliam Ladiverum, et nuper ex hac mortalitate, ad immortalitatem transgressum, Deo hominibusque carissimum, pietissimae memoriae, et desideratissimae recordationis virum, Reverendissimum atque Excellentissimum Dominum Jacobum Zabelerum, Ecclesiarum Christi per Regnum Hungariae Superintendentem celeberrimum, et hujus Ecclesiae Bartphensis Pastorem Primarium omnibus meritis et muneribus dignissimum, Patriae patrem, Dominum et compatrem meum, ante et post suos cineres, ad meos usque cineres Venerandissimum, in untraque omnino Regiae Liberaeque Civitatis Bartphensis Cathedra, Ecclesiastica et scholastica, dignissimi, eruditissimi atque prudentissimi viri praefulsorunt, insuper celebratissimae et pretiosissimae ex auro atque argento artes, ad stuporem usque, et supra aliarum civitatum gloriam, hic eminent, coluntur et tratatur. Quem porro latet, ex altera Regni parte, adversus inimicos patriae fortissimum antemurale esse? Vt reliquas Martiales res gestes praeteream, revocemus nobis in me-

vixit. Jbi Rascianorum tyrannidem diutius manere non potuit, sed officium Castrensis Ministri suscepit, et cum Spectabili Stephano Teleky Török, mille equitum supremo Colonello Rosnaviam venit, ibidemque Hungariae Ecclesiae Diaconus factus est 1706. Anno 1707 die 11. Julij Anderas Bodó Superintendens et Georgius Wendrinszky Pastor Kun-Tapolczensis, Rosnaviam vocantur pro introductione M. Michaelis Aáts in Diaconum Hungaricum. Fit ea introductio festo die Bartholomaei. Solutionem habebit ex aula Rakocziana 100. Fl. ab Ecclesia victum et amictum. Vide Protocolum Fratrum p. 344. Bartpham 1709. delatus, scholam rexit, fuitque Nicolai Szirmay Aulae concionator. Inde anno 1710. Cassoviam vocatus in Rectorem Gymnasii et Pastorem Hungaricum, nonnisi dimidium annum officio praefuit, ac peste ingruente, mortuus est, in Capella, quae Templo adiacet cathedrali, contumelatus.

² (q) Non Petrus iste Faber, sed Thomas vocabatur et mox mortuo Stöckelio successor dabatur.

³ (r) Non tantum Splenius, sed etiam Elias Ladiver, M. Joh. Schwartzio in Cathalogio Rectorum Scholae Bartphensis, proponensodus est, uti Synopsis ista docet.

moriā victoriā praeeriti anni, quā de excurrentibus hostibus ex vicina Polonia reportarunt, quā fortiter aperto Marte eis restiterunt hostium vires fregerunt et debellarunt, usque adeo, ut Bartpha merito Basis artis et Martis, Basis Evangelii et consilii, Basis litterarum et quaesturarum nuncupari possit. Quae etsi invidia temporis aliquamdiu commota fuit, ex divina tamen benignitate pristinae libertati restituta est. Sub cuius divinissimo nutu, cum et schola sua incrementa sapiat, studiosa juvenus Barphensis diligentiae sua documenta probare gestit. Sed quoniam ex singulari Dei dementia, nec non totius Evangelicae Ecclesiae votis, suffragiis et praecibus TVA Excellentia pro communi Ecclesiarum et scholarum Inspectore est constituta: Thesesigitur has Miscellaneas Juventutis nostrae Bartphensis, Inspector vigilantissime, Domine Patrone ac Praeceptor maxime venerande, commendare et dedicare volui, submisce orans, ut in laboriosissimo modo imposito magis, quā suscepto officio, inter caeteras, maximeque arduas sibi inhaerentes curas, scholae quoque nostrae studia sibi commendata esse patiatur. Qua spe fretus, pro incolumitate Vestrae Reverendissimae atque Excellentissimae Dignitatis, preces, cum omnibus huius scholae membris, devotissimas Domino Deo fundentes oramus, ut Deus Pater, propter Filium suum, Dominum nostrum Jesum Christum, Spiritu suo Sancto impleat, donisque suis exornet, bect, coronet, absolutisque tandem feliciter muneribus suis, in militanti has Ecclesia in triumphantem pro perpetua quiete transloceat: Quod omnino ut fiat, iam ad rem nos accingentes, toto pectore dominum numen imploramus, ut auxilio suo nobis Deus clementissimus adsit.

THESES MISCELLANAE

in examine autumnali ventilandae, quas in Alma BARTPHENSJUM SCHOLA Juventus Scholastica, propugnandas suscepit, anno 1709. die 30ma Septembris.

Ex Theologia

- I. Quam defendet Paulus Keller Nobilis Bartphensis praefentia DEJ rebus non infert necessitatem.
- II. Quam defendet Joh. Galli Vetero-Soliensij. DEUS nullum hominem destinavit ad aeternam damnationem.
- III. Quam defendent Daniel et Elias Lanij Vetero-Solienses. Visibilitas non est perpetuum attributum Ecclesiae.
- IV. Quam defendet Mathias Ladislaides Ochtiensis, et Joh. Longai Vetero-Soliensis. Homo ante lapsum habuit liberum arbitrium; post lapsum vero, ante conversionem, in Spiritualibus nullum.
- V. Quam defendet Johannes Varkolik Berzoviczensis, Joh. Kovátsik, et Thomas Tuteurak Arvensis. Dictum Apostoli Pauli ad Rom. IX.12.13. scriptum est: Jacob dilexi, Esau odio hnau, non est intelligendum de odio hostili.

Ex Logicis

- I. Genus Logices, rectius ponitur habitus instrumentalis, quā ars.
- II. Plus est in specie, quā in genere.
- III. Individuum non potest praedicari de alio.
- IV. Deo, genus Logicum tribui non debet.

Ex Rhetoricis

- I. Recte describitur Rhetorica a B. Dieterico, quod sit ars bene dicendi.
- II. Rhetoricae partibus commode adnumerari, possunt, Inventio et Dispositio.
- III. Hyperbole nullum mendacium continet.
- IV. Omnis exornatio sermonis est Tropus aut Figura.
- V. In dicto Gen. III.22. male tribuitur Deo Ironica Loqvutio.
- VI. Chria recte definitur: Morale cuiusunque actionis, sive fabulose, sive vere veritatem exhibens, per memorabilem sententiam aliquam.

Ex Poeticis

Samuel Ocherland, Jacobus Johannides Georgius Szkiwrai Briznensis.

Male dicitur: Poetas nasci, Oratores fieri.

Es Curtii Libr. III. Cap. I. §. 7. docetur: Bellum cum pietate geri posse.

Alexander M. ruptis locis, nodi Gordii, sortem, Oraculi implevit, non elusit.

Ex. libr. III. Cap. II. §. I. recte colligitur: Ducem belli tanti esse, quanti totus exercitus.

Ad Theses has oppugnandas, invitaverat Daniele Krmannum, eo tempore ab Ecclesia Zolnensi exulem, et Ecclesiae Bartphensi Slavice deservientem, qui non tantum Theologicas, sed Logicas etiam, Rhetoricas et Poeticas insigniter oppugnavit.

§. XXXVIII.

Porro in hac statione, idem Michael Aats, Theologiam b. Königii, in quaestiones redegit, et sub titulo: Magyar Theologia, Spectabili ac Generosissimo Domino Nicolao Szirmay dicatam in 12. edidit, Bartphae 1709. Item Meditationes Gerhardi, in Hungaricum olim per Balthasarem Zolyomi versas, in lucem publicam denuo emisit in 12. ibidem Anno 1710. dedicatas Reverendo Mathiae Motuz Hungaricae Ecclesiae Eperiensis Pastori, et coningui eius Elisabethae Székely, nec non Domino Nicolao Czekus et Mariae Nyustai uxori, in impressionem libri sumtus ferentibus. Idem scripsit concionem funebrem in 4. Leutschoviae impressam, Valentino Török, filio Spectabilis Stephani Török, Anno 1708. Rosnaviae vinculis corporis dissolutus⁴ Cassoviam deinde vocato, et peste ibidem extincto, scholae quoque Bartphensis splendor, aliquantisper restauratus, iterum extinctus est.

Mint látható, a 36–38. paragrafusban (ff 194–197. föliók) a bártfai rektor, ifj. Ács Mihály vizsgáteleit közli a *Gymnasiologia* szerzője, illetve saját magát mutatja be. A 36. paragrafusban bártfai meghívásának körülményeit említi meg, a 37. paragrafusban aztán közli Ács 1709-ben Bártfán megjelent vizsgáteleit, amelyeket a gimnázium őszi (1709. szeptember 30-i) vizsgáira állított össze. Előszavában I. Rudolph császár symbolumából indul ki, s ennek ötféle magyarázatát nyújtja, majd a bártfai iskola szerepét méltatja, mint a magyarországi reformáció kiindulópontját és fő központját, és megemlíti a bártfai reformáció kiváló férfait.

Ezek után felsorolja a vizsgáteleket (melyeket Ács Schwarz János bártfai papnak ajánlott). Ezek 4 részből állnak:

1. teológiai tételek, 2. logikai tételek, 3. retorikai tételek, melyek a Melancthon-tanítvány Conradus Dietericus (Dietrich) retorikájára támaszkodnak, 4. poétikai tételek.

A 38. paragrafusban a *Gymnasiologia* szerzője ifj. Ács Mihály kiadványait sorolja fel, mégpedig a *Magyar Theológiát*, a Gerhadus-féle *Meditációkat*, ill. Telekesi Török István fia Bálint fölött 1708-ban elmondott gyászbeszédét (RMK I. 1756), amelyet ugyanebben az évben Rozsnyón meg is jelentetett. Kiemelem még, hogy a bártfai gimnázium vizsgáján a már említett Krman Dániel evangélikus püspök volt a vizsgáztató.

Theresa Kriedemann
(Berlin)

Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén. A magyarországi nevelésméleti szakirodalom kibontakozása idején, a 18. század utolsó évtizedeiben elterjedt egy eredetileg szóbeli, ám mégis nagy hatású műfaj, amely a nevelésügyet is szolgálta. A papság egy része felismerte, hogy a jó nevelés szükségességéről a híveket meg kell győzni. Mivel sokak kezébe könyv soha nem jutott el, ezért az új nevelési elveket a szószékről terjesztették. A tizenhetedik század utolsó évtizedeiben számos nevelésméleti,

⁴ (r.) Edidit praeterea praxin pietatis Gerhardi quotidianam, olim auctore eodem Balthasare Zólyomi in Hungaricum versam, recusam Bartphae in 12. 1710. Novum Testamentum Hungaricum ejusdem opera Aatsii versum, beatus ROTHARJDES in sue collectione habuit. Ad laudem viri pertinet, quod nonnullas cantiones ex Germanico fecit Hungaricas, quasdam vero etiam ipse composuit.

nevelésfilozófiai tartalmú prédikáció hangzott el a templomokban. Főként a tanév kezdetén és végén igyekeztek az egyházak képviselői a népet a gyermekek iskoláztatásáról és egyéb tanügyi vonatkozású kérdésekről tájékoztatni, felvilágosítani. Sokan azután ki is nyomtatták ezeket az egyházi szónoklatokat, így maradtak ránk.

Kettőt érdemes közülük röviden elemezni. 1794-ben Pesten jelent meg nyomtatásban Dianovszki János kiskundorozsmai plébánosnak *A fiak neveléséről* című beszéde, amelyet Szegeden mondott el 1793-ban.¹ A prédikáció elején Dianovszki arról szól, hogy a gyermekek jó nevelése nemcsak a szülőknek vagy maguknak a gyermekeknek az érdeke, hanem a társadalomnak is. Ha jólnevelt és hasznos ismeretekkel ellátott ifjak sora nő fel, azok értékes és hasznos tagjai lesznek a társadalomnak, jó polgárai hazánknek. A gyermekek jó neveléséről a szülőknek kell gondoskodni: „Kötelesek azért a szülők, hogy vagy magok jól neveljék magzattyokat, vagy nevelőket fogadgyanak”. — írja a szerző. Hangsúlyozza, hogy a nevelést zsege gyermekkorban kell elkezdeni:

„Szükséges, hogy a neveléshez korán lássanak, fiokat gyenge korában szoktassák a jámborságra és tanulásra”.² — írja, majd így folytatja: „Aki ifjúságában nem szokik a jó erkölcsökhöz és hasznos tudományok tanulásához, tudni való, hogy tudatlanságban marad és hibás leszzen teltyes élete.”³

Érdekes megfigyelni, hogyan jelenik meg Rousseau gyermeki lélekről vallott felfogása egy 18. századi magyar prédikációban: „... mert az ifjúság hajló, mint a lágy viasz, és alkalmtos akár-melly tudománynak, kézi-mesterségnek, sőt paraszti munkának meg-tanulására, és megszokására”.⁴ A szülő és a tanár feladata az, hogy a tiszta gyermeki lelket értékes és hasznos dolgokkal töltsse meg.

Dianovszki — ellentétben Rousseau-val — a nyilvános iskolák mellett áll ki. Hosszasan fejtegeti, miért is van szükség ezen intézményekre: „... a tudományokat is ifjúságokban kell tanulnunk.” — vallja. Ezért kell a gyermekeknek iskolába járni. „Kérdezzük micsoda az iskola? Felelet: Az iskola tanuló hely, melyben Isteni és Világi tudományokat tanulunk, ezért az iskola életünk vezére, jó erkölcsök mestere, hasznos tudományok műhelye.”⁵ Arról próbálja meggyőzni a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába, ahol belőlük erkölcsös embereket és hasznos polgárokat nevelnek.

Ugyanebben az évben, tehát 1794-ben jelent meg Almási Szalai János bánhorváti református lelkész könyve, amely tíz nevelési témájú egyházi beszédet tartalmaz.⁶ A tíz évvel korábban az utrechti egyetemen tanult szerző Duttenhofer munkáit használta fel, de ezeket saját gondolataival kiegészítve adta közre. A prédikációk elé írott bevezető részben Almási azt nehezményezi, hogy „Némelly világosodottabb Európai Nemzeteknél, az hol már számtalan sok könyvek olvastanak a gyermeknevelésről, nem szűnnek meg a tudós társaságok és Fejedelmek, még ma-is gazdag jutalmakat azoknak számokra fel-tenni, a kik a Gyermekek nevelést illetően valamelly fontos kérdést leg-hasznosabban meg-fejtenek vagy valamelly új munkát írnak ezen matériáról, mi nálunk pedig, ahol meg született nyelvünkön igen keveset olvashatnak a Nevelésről, nagyobb részint ki-ki elég tudósnak képzei magát ezen dologban...”⁷ hogy — a szerző szerint nem is tartja lényegesnek, hogy bármi újat is olvasson, vagy tanuljon.

A prédikációk mind egy-egy lényeges nevelésméleti kérdés köré csoportosulnak. Ezek közül emeljük ki néhányat:

1. A keresztyéni jó gyermek nevelésre kötelező és indító okok
2. A Gyermekek nevelés-beli nevezetesebb, és közönségesebb hibákról
3. A gyermekek értelmének formálásáról

¹ DIANOVSZKI János: *A fiak neveléséről*. Pest, 1794. 27.

² i. m. 12.

³ i. m. 13.

⁴ i. m. 16.

⁵ i. m. 21.

⁶ ALMÁSI SZALAI János: *Szülők kézi-könyve avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikációk*. Kassa, 1794. 291 p.

⁷ i. m. 5.

4. Abban való út-mutatás, miképen keljen a gyermekeket szüléik eránt való engedelmességre, tiszteletre és szeretetre tanítani
5. Út mutatás arra, miképen keljen a gyermekeket az Isten eránt való igaz szeretetre, tiszteletre, bizodalomra vezetni, igaz Isteni félelemre tanítani
6. A Gyermekeknek a nevezetesebb virtusokra való tanításokról
7. A jutalmakról és büntetésekről, amellyekkel élni a Nevelésbeli fenytékekben
8. Az embernek ifjúságabeli kötelességéről
9. A Boszorkányokról és több béli babonás vélekedésekről

Emeljük ki „A gyermek értelmének formálásáról” címmel jelzett 3. prédikáció néhány nagyon értékes, korszerű gondolatát. Almási szerint: „A Gyermekeknek értelmét formálni, ezt teszi: ő neki minden dolgot helyesen le-írni, igazán, a' mint vagyon a' dolog elől adni, és az által ötet arra tanítani, és szoktatni, hogy a dolog fellől a dolognak természeti mivoltával meg-egyezőleg ítéljen, s gondolkodjon.”⁸

A szerző úgy látja, hogy a gyermek minden kérdésére választ kell adni, de az életkorának megfelelő szinten és megfogalmazásban. „Minden dologban, a' melyet a gyermekek tudni kívánnak, adjatok ő nékiek, az ő gyenge elmejeknek tehetségekhez illő, világos, és a dolgoknak természetivel megegyező helyes feleletet.”⁹

Fontosnak tartja, hogy mindig a valóságnak megfelelő dolgot mondjunk a gyermekeknek: „Erre kell vigyázni a szüléknek, úgy soha a legkisebb, leg alább való dolog fellől-is annak helytelen és nem igaz le-írása által, ne öntsének a gyermekben hamis vélekedést, vagy gondolatot.”¹⁰

A gyermekek oktatásában figyelemmel kell lenni az életkorukra, vallja Almási: „Ne tanultassatok a' Gyermekek mind szüntelen, minden értelem nélkül; hanem rövid és alapos, világos magyarázat által tegyékek lehetővé a' Gyermekek azt, amit ő emlékezetébe akar bé-nyomni.”¹¹

Amikor a büntetés és jutalmazás kérdéséről ír Almási, a filantropista Basedow 1770-ben megjelent *Methodenbuch*-jának elveire hivatkozik. A szülők értsenek egyet a gyermek nevelésének elvi kérdéseiben, ugyanazokért a dolgokért büntessenek és jutalmazzanak. A büntetésnél ne a harag vezesse a nevelőt, hanem a gyermek erkölcsének javítása.

FEHÉR KATALIN

A 18. század végi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés.* A történeti kutatások már sokrétűen foglalkoztak a hazai és általában a kelet-közép-európai népek nyelvi problémáinak történetével. A kérdés 18. századi felvetődését ezúttal olyan forrásokból szeretném megvilágítani, amelyek felé eddig — legalábbis összegező jelleggel — nem fordult az érdeklődés. A korabeli időszaki sajtó ez a forrás, amelynek a kérdéssel kapcsolatos megállapításaira azért is érdemes felfigyelni, mert az általa képviselt nézetek — a sajtó nyilvánossága révén — korukban is hatottak kisebb-nagyobb közösségekre, a lapok olvasóira.

A hírlap- és folyóiratirodalom Európa legtöbb országában — kivéve a korai, latin nyelvű akadémiai és más tudós társasági közlönyöket — nemzeti nyelven alakult ki. Magyarországi fejlődése ettől lényegesen eltérő volt: itt ugyanis a 18. század folyamán, egészen a század utolsó két évtizedéig, nem magyar nyelven, hanem részben latinul, részben pedig németül adták ki az első újságokat és folyóiratokat. Az okok sokrétűek voltak: történeti fejlődésbeli fáziskésés, az önálló államiság hiánya, az ország lakosságának nemzetiségi sokrétűsége, a magyar nyelv visszamaradottsága, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Amikor a század hetvenes–nyolcvanas éveiben jórészt németországi és osztrák ösztönzésekre létrejött az anyanyelvű irodalomért és tudományért síkraszálló nemzeti mozgalom és létrehozta a magyar nyelvű

⁸ i. m. 49.

⁹ i. m. 52.

¹⁰ i. m. 56.

¹¹ i. m. 61.

* Az Osztrák–Magyar Irodalomtudományi Vegyes Bizottság 1993. május 11-i budapesti ülésén elhangzott előadás magyar nyelvű változata.

újságokat és folyóiratokat, kezdetét vette az a polémia, amely az anyanyelvűséggel kapcsolatban számba vette az előnyöket csakúgy, mint a hátrányokat.

Igaz, hogy már ezt jóval megelőzőleg, a 18. század elején, az első magyarországi újság megindításakor vita tárgya volt a lap nyelvének a kérdése. II. Rákóczi Ferenc hivatalos lapjának, a *Mercurius Hungaricus* tervének felvetője, gróf Eszterházy Antal tábornok magyar nyelvű lapra gondolt, mert ő azt főként hazai olvasóknak szánta. A fejedelem azonban elsősorban külpolitikai céljai szolgálatába kívánta állítani és ezért a külföldiek által is érthető latin nyelven készítette az újságot. Tehát már 1705-ben felvetődött az a nyelvi probléma, amely a század folyamán végigvonult a magyarországi sajtóval kapcsolatban: nemzeti nyelven írodjék-e vagy a külföldiek számára is érthető idegen nyelven.

E nyelvi konfliktust a század hetvenes–nyolcvanas éveik bizonyos mértékig háttérbe szorította az az időszak, amikor is az ún. „hungarus”-tudat jellemezte a hazai szellemi élet jó részét. A nemzeti fejlődés és nyelvi differenciálódás kezdetei előtti évtizedekre volt jellemző, főként Észak- és Északnyugat-Magyarországon az a tudósi és írói magatartás, amely az ország mindhárom legnagyobb népcsoportjának, a magyaroknak, a németeknek és a szlávoknak egyaránt szánta munkássága termékeit. Ezt nyelvi szempontból leginkább a latin nyelv által igyekezett lehetővé tenni. Ennek az irányzatnak a legjellegzetesebb hazai képviselője Bél Mátyás volt, aki a hallei pietizmus számos eredményét hazájában is igyekezett megvalósítani, de mesterének, a latin nyelvvel munkáiban és folyóirataiban szakító és a nemzeti nyelvre áttérő Thomasiusnak a példáját nyelvi téren még nem követte: ő lapját, a *Nova Posoniensiát* 1721–22-ben még továbbra is latinul írta.

A latin nyelvnek a hazai és az európai népek irányában való közvetítő szerepét még a század vége felé is megkísérelték egyes magyar és magyar érdekeltségű lapok alkalmazni, akkor is, amikor már megindult a nyelvi differenciálódás folyamata. Így az 1776–1785 között Bécsben, de magyar szerkesztő által kiadott újságban, az *Ephemerides Vindobonenses*ben Keresztury József azzal indokolta lapja latin nyelvűségét, hogy azt a Habsburg birodalom többi népének, főleg — a magyarokon kívül — a horvátoknak, szlavianak, az erdélyieknek és a lengyeleknek szánta, akiknek körében a latin szinte második anyanyelvnek számít.

A latin nyelvnek nem annyira a nemzetközi jellegére, hanem a nemesi alkotmánnyal való szoros kapcsolatra utalt 1790-ben Tertina Mihály, Európa talán legutolsó latin nyelvű újságjának szerkesztője, amikor indokolni igyekezett egy holt nyelv használatát. Úgy vélte, hogy a nemesi alkotmánnyal összenőtt latin nyelvűség és a magyar nyelvi törekvések nem ellentétesek egymással.

A magyarországi sajtóban a nyelvi differenciálódás folyamata német újságokkal és folyóiratokkal indult meg, részben még a hungarus keretek között. Különösen jelentős szerepet játszott e téren Karl Gottlieb Windisch, aki az 1764-ben megindított *Pressburger Zeitung* c. újságjával, annak mellékleteivel és későbbi folyóirataival írta be nevét a hazai sajtó történetébe. Bár figyelemmel kísérte a többi magyarországi nyelv sorsát — az *Ungrisches Magazin*-ban pl. azt a kérdést tette fel: hasznos-e a tudományoknak és a magyar nemzetnek, ha arra törekszik, hogy a magyar nyelv könyvbéli nyelv legyen? — publicisztikai működésének legnagyobb része mégis Gottsched német nyelvi egységesítő programjának a magyarországi német dialektusok körében való megvalósítását szolgálta.

Windisch kérdése a magyar nyelvű hírlapirodalom megteremtője, Rát Mátyás az 1780-ban megindított *Magyar Hirmondóban* így válaszolt: „Mindenkor együtt szokott járni a nyelv ékesedése a nemzet tudósodásával és híresedésével.” Az anyanyelv alapvető szerepét a művelődésben és a tudományban — Bessenyei György fellépése nyomán — Magyarországon is egyre többen kezdték hangoztatni, a 18. század hetvenes éveitől kezdve.

Különösen felerősödött a nemzeti nyelv érdekében fellépő mozgalom II. József nyelvrendelete nyomán, mivel az uralkodó az addig hivatalos latin nyelv helyett a németet akarta bevezetni. A magyar nemesi mozgalom a magyar nyelvért szállt síkra, de a szláv népek is felléptek anyanyelvük érdekében. E hazai nyelvi nacionalizmus kibontakozása idején a magyar nyelvű sajtó megindítója, Rát Mátyás egy tanulmányában — amelyet Ludwig Schlözer *Stats-Anzeigen* című folyóiratában 1787-ben *Über Ausrottung der ungarischen Sprache* címmel leközölt — és amelyben II. József nyelvrendeletét bírálta, aláhúzta a magyaron kívül a többi hazai nép jogát is az anyanyelvéhez. „Ich hätte noch mehrere aus den reinsten Grundsätzen

der Politik hergeholté Gründe, die augenscheinliche beweisen: daß es für einen großen Staat, besonders für unser sämtliches Vaterland, vorteilhaft sei, mehrere Sprachen darinn zu haben, und daß es die größte Notwendigkeit der zu hoffende höchste Flor erheische, alle zu erhalten, folglich zu cultivieren." Rát már évekkel korábban, a *Magyar Hirmondó* 1782. évfolyamában is hasonlóan vélekedett: „Elhíttetem magammal, hogy a hazában lakozó nemzetek közül egyik sem fogja a maga nyelvét itt általánossá tenni. . . Nincs hát egyéb hátra, hanem hogy mindegyik a maga nyelvének gyarapításán teljes igyekezettel rajta legyen. . . Távol legyen tehát, hogy valamely nyelvet, annyiaval inkább saját hazánk nyelvét kiirtani igyekezzünk!”

Rát Mátyás bizonyára a göttingeni egyetemen megismert Herder-i eszmék hatására szállt síkra valamennyi magyarországi nép anyanyelvének kifejlesztése érdekében. De másrészt az is valószínűnek látszik, hogy Rát 1788-ban Schlözer lapjában németül megjelent tanulmánya is hozzájárult Herder informálásához II. József nyelvrendeletének méltánytalanságaival kapcsolatban. A neves német író ugyanis így írt a *Briefe zur Beförderung der Humanität* (Bd. I. 56.) c. művében II. Józseffel kapcsolatban: „Wahrlich, wie Gott alle Sprachen der Welt duldet, so sollte auch ein Regent die verschiedenen Sprachen seiner Völker nicht nur dulden, sondern auch ehren. . . Die beste Cultur eines Volks ist nicht schnell; sie läßt sich durch eine fremde Sprache nicht erzwingen; am schönsten, und ich möchte sagen in ihrer ererbten und sich forterbenden Mundart. Mit der Sprache erbeutet man das Herz des Volks, und ist's nicht ein großer Gedanke, unter so vielen Völkern, Ungarn, Slaven, Wlachen, u.s. Keime des Wohlseyns auf die fernste Zukunft hin ganz in ihrer Denkart, auf die ihren eigenste und belibteste Weiser zu pflanzen?” Könnyen elképzelhető, hogy Herder, aki korábban lelkesedett II. Józsefért, részben éppen Rát Mátyás tanulmánya alapján módosította nézeteit.

II. József halála előtt nyelvrendeletét is visszavonta, de számos magyar író és újságíró a birodalmi egységesítő tervekől függetlenül is talált a nemzeti nyelvi differenciálódási folyamatban árnyoldalakat is.

Schlözer 1779-ben értesült arról, hogy Magyarországon is készülnek egy újságot anyanyelven kiadni. E szándékot természetesnek találta, mégis elretentette az a gondolat, hogy a történészeknek még több nyelvet kellene megtanulniok: „Daß eine so mächtige, zahlreiche und schon Jahrhunderten gelehrte Nation, wie die ungrische ist, auch ihre Sprache zur gelerten — oder Bücher-Sprache machen will: ist eine sehr natürlicher Gedanke. Aber auswärtige Historiker erschrecken so oft sie von einem solchen neuen Projecte hören. . . ”

A magyarországi írók és publicisták egy részét a nyelvi dezintegráció azért nyugtalanította, mert azáltal, hogy egy kis nép nyelvét máshol alig ismerik, fellép az Európától való elszigetelődés veszélye. E veszély elhárítására, illetve áthidalására többféle terv is született.

Nem meglepő, hogy egyes folyóiratszerkesztők a magyarországi szellemi élet híreinek a külföld számára való közvetítése nyelvi eszközét a német nyelvben látták. 1786-ban megindított folyóiratának, a *Merkur von Ungern* nyelvének magyarázataként Kovachich Márton György azt írta, hogy a latin ugyan régen a tudomány nyelve volt, de a nagy többség ennek nem látta hasznát. A magyar nyelvről az volt a véleménye, hogy nem általánosan ismert és nem is eléggé kiművelt. Politikai és tudományos okokból a németet találta a legalkalmasabbnak.

Hasonló érvekkel támasztja alá a század végén Ludwig Schedius, a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóirat szerkesztője lapja német nyelvét. A Göttingában tanult szerkesztő ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy nem kívánja lenézni a többi magyarországi nyelvet sem, de kétségtelenül németül olvasnak szerinte a legtöbben a hazai művelt emberek közül. Ugyanakkor e nyelvet tartja a legalkalmasabbnak a német nyelvű országokkal való kapcsolat fenntartásához.

A 18. század végi nyelvi és kulturális dezintegráció kezdetén figyelemre méltók azok a törekvések, amelyek az európai kapcsolatok fenntartására irányultak. E téren nem érdektelen Rát Mátyás elképzelése sem, ami a magyar és a többi hazai nép nyelvének kifejlesztését igyekezett összekapcsolni e nemzeti kultúrák kölcsönös megismertetésének és közvetítésének szándékával; Magyarországnak egy Kelet-Nyugat közötti közvetítő hivatást jelölt ki, melynek során, bizonyára a Herder által képviselt „ex oriente lux” felfogástól befolyásolva, azt is kívánta, hogy a magyarországi népek közvetítsék a keleti népek kul-

túrráját a Nyugat számára. A soknemzetiségű országot úgy tekintette, mint ami „egész Eruópa tudományának tárházává és depositariumává” válhatna.

Hogy Kelet-Közép-Európában a nemzeti nyelv elterjedése és kifejlődése konfliktusok és izoláció forrása is lehet, felismerte a magyar nemzeti megújulás felvilágosodás kori vezéralakja, Bessenyei György is, aki pedig elsőként mutatott rá a hetvenes évek elején az anyanyelvű irodalom és művelődés fontosságára. Egy 1804-ben írt művében viszont elítélte azokat a konzervatív törekvéseket, amelyek a magyar nyelv általánossá válását a magyar népnek a modern európai eszméktől való elszigetelésére akarták felhasználni. „Egy országot megőrizni nemzeti nyelvében azért, hogy a körülötte lévő nemzeteknek értelme, tudománya, okoskodása oda be ne juthasson, igen különös érdeklődésre mutat.” A rendőri ügyé vált cenzúra azon törekvését, hogy az országot izolálja Európától, keményen megbélyegzi: „Hálával kellene az ország határait körülkeríteni, hogy az ide utazó gondolatokat megfogdoshassák.” Mindezt hiábavaló igyekezetnek ítéli, mert szerinte csak azt érik el vele, hogy „minden ember gyermekét idegen nyelvekre tanítja, s franciául, németül fognak százszor tilalmasabb dolgokat olvasni, mint amelyeket magyarul eleikbe adnának.”

A magyar felvilágosodás korában tehát éppen a magyar nyelvű sajtó és művelődés legkiválóbb előharcosai voltak azok, akik azt is felismerték, hogy a nemzeti fejlődés nem járhat együtt az Európától való elszigeteléssel. A kultúrák közvetítésére és kapcsolatára az egykori latin nyelv helyett részben a hazai nemzetiségek nyelvét, részben pedig a német és a francia nyelveket látták a legalkalmasabb eszközöknek. A magyar nyelvi és kulturális nacionalizmus kezdetét vizsgálva e törekvésekről sem szabad megfeledkezni.

KÓKAY GYÖRGY

Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913). A Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum újkori osztálya immár évek óta rendszeresen vásárol tárgye gyűjteméseket a Janny család hagyatékából. Így került sor 1992 végén a családi gyermekkönyvtár egy részének átvételére.

A Janny szülők származása, otthoni indíttatása eleve meghatározta, milyen könyveket vásároljanak három gyermeküknek (Gyula 1875-ben, Géza 1879-ben, Gizella 1889-ben született). A családfő, dr. Janny Gyula sebészfőorvos (Székesfehérvár, 1842 – Budapest, 1916) maga is értelmiségi családból származott: atyja, Janny József (Székesfehérvár, 1814 – Székesfehérvár, 1892) iskolaigazgató, neves pedagógus volt. Az édesanya, Zlamál Gizella (Pest, 1852 – Budapest, 1944) jómódú polgárcsalád sarja.

A Kiscelli Múzeumba került könyvek 3 nagy csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak az iskolai tankönyvek, oktatási segédkönyvek: 1843–1904 közötti, zömében magyar nyelvű kiadások. Bár tematikailag igen változatosak (irodalom, egészségügy, művészet stb.), túlnyomórészt vallási-etikai, illetve történelmi tárgyúak. A másik két csoportba szórakoztató olvasmányok tartoznak: a valamennyi testvér által olvasott könyvek és Janny Gizi könyvei. Azok a kötetek, melyek – tekintettel a testvérek közti nagy korkülönbségre – öröklődtek, nagyjából 1840–1890 közöttiek, Gizi könyvei viszont 1894–1913 közötti kiadásúak.

A szórakoztató olvasmányok öröklődő csoportjába elsősorban történelmi tárgyú regények kerültek, sok klasszikussal (Verne, Mark Twain, Stevenson), illetve azok magyar nyelvű átdolgozásai. A csak Janny Gizi által olvasott könyvek között találni mesét (Benedek Elek, Mikszáth, Jókai), másrészt – s ezek a legkésőbbi kiadások – német nyelvű leányregényeket, melyeket ifjú hölgyek is szívesen forgattak.

A gyűjtemény nem teljes, mert egyes darabjai a kecskeméti Játékmúzeumba és – állománykiegészítés céljából – az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, illetve a család szentgotthárdi ágánál maradtak, de a különböző jegyzékek segítségével a könyvtár ifjúsági köteteinek egykorú állománya szinte tökéletesen rekonstruálható.

I. Tankönyvek, iskolai segédkönyvek

1. H. Müller: Das nützlichste Buch für kleine Kinder. Oder Bilder A B C = und Lesebuch. 5. verbesserte und vermehrte Auflage. Hamburg, é.n. 174 p. ill.
2. Christian G. Salzmann: Heinrich Gottschalk in seiner Familie oder erster Religionsunterricht für von 10 bis 12 Jahren. Stuttgart, 1845. Hoffmann'sche Verlags. 228 p.
3. Lukács Pál: Kis természet. Pest, 1848. Olcsó kiadás. 291 p.
4. 48 Werkstätten von Handwerken und Künstlern oder Schauplatz des bürgerlichen Gewerbsfleisses. 2. Aufl. Zürich, 1853. Däniker Verlag. 168 p. 48 lit.
5. Legolcsóbb képes ABC és olvasó könyv nyelvünk természetéhez alkalmazva erkölcsös és tanulságos mondatokkal. Pest, 1853. 152 p. ill.
6. Emléklapok katolikus gyermekek számára. Szerk. Huszár Károly. Székesfehérvár, 1856. Klöckner Péter kiadása. 59 p.
7. A legfölségesebb Oltáriszentség folytonos imáadására és a szegény templomok fölszerelésére Pesten alakult anyatársulatnak alapszabályai. Esztergom, 1860. 34 p.
8. Horkai bácsi: Kis pajtás vagy ABC és olvasó könyvecske az írva olvasás tanítására. Debrecen, 1866. Ifj. Csáthy Károly kiadása. 84 p.
9. August Köhler: 32 Calligraphische Musterblätter aller Schrift Gattungen mit den verschiedenartigsten Verzierungen in neuesten Geschmack. Lit. Plate und Odendahl. Hamburg, é.n. Niemeyers Verlag. 32 lap.
10. J. Höger: Paterno's systematische Zeichenschulen. Wien, é.n. Heft 1–10. 60 lap.
11. Bárány Ignác: Magyarország története elbeszélésekben. Családi és iskolai olvasókönyv. Budapest, 1870. Lauffer Vilmos. 140 p.
12. Laky Demeter: Irály költészettan. Gymnasium használatra. 9. kiadás. Budapest, 1875. Ráth Mór kiadása, 224 p. (Hiányos!)
13. Elemi katekizmus katolikus gyermekek számára. 22. kiadás. Budapest, 1876. Szent István Társulat, 31 p.
14. Kobány Mihály — Fodor Lajos: Képes dal- és játékgyűjtemény óvodák-, gyermekkertek-, elemi népiskolák és családi körök használatára. II. rész. Budapest, 1877. Kobány bácsi kiadása, 64 p.
15. ABC és Olvasókönyv. 2. jav. kiadás. Szerk.: Lakits Vendel, Luttenger Ágost, Péterfy Sándor, Sretvizer Lajos. Budapest, 1878. Légrády Testvérek, 95 p.
16. A magyarok története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. Az elemi iskola V. osztálya számára. Budapest, 1882. 112 p.
17. Kisfaludy Károly: Csalódások. Vigjáték 4 felvonásban. Budapest, 1886. Franklin Társulat. Jeles Írók iskolai tára. 78 p.
18. Fodor József: Egészségtan a középiskolák felső osztályai számára, valamint magánhasználatra. Budapest, 1886. Lampel R. 190 p. +13 ábra.
19. Friedrich Schiller: Wilhelm Tell. 3. jav. kiadás. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Budapest, 1896. Franklin Társulat. 207 p.
20. Flavigny grófné: A keresztény ifjúság könyve. Az anyának vallásos intései gyermekeihez. Ford. Czirer Cseh Stefánia. Havi füzetek III. évf. 10–12. sz. Budapest, é.n.
21. Hector Malot: Sans famille. Für den Schulgebrauch. Leipzig, 1903. Bernhard Lade, Freytag, 232 p.
22. Hector Malot: En famille. Leipzig, 1904. 225+21 p.

II. Szórakoztató olvasmányok a Janny gyermekek közös használatában

1. Lukács Pál: Kis verselgető. Pest, 1841. 94 p.
2. Lukács Pál: Erdélyi kis magyarka. Pest, 1845. Eggenberger J. és fia. 32 p.
3. Lukács Pál: Kisdéd utazó. 2. bőv. kiadás. Pest, 1843. Eggenberger J. és fia. 108 p.
4. Schmid Kristóf: Ifjúsági iratai. I–II. kötet. 3. díszkiadás, új beszélyekkel bővítve. Szerk.: Sujánszky Antal. Pest, 1847. Emich. 208 és 206 p. 10–10 acélmetszet.
5. Egede János a grönlandi utazó. Elbeszélés az ifjúság számára Nieritz után. Pest, 1847. Heckenast. 155 p.
6. Schmid Kristóf: Ifjúsági iratai. VI. kötet. — Tannenbürgi Róza. A fiatal remete. 3. átdolg. kiadás. Szerk.: Sujánszky Antal. Pest, 1850. Emich. 254 p. 10 acélmetszet.
7. Szabó Imre: Elveszett fiú. Népies elbeszélés. Pest, 1851. Jó és olcsó könyvkiadó Társulat. 96 p.

8. Schmid Kristóf: Piros tojások. Iskolai ajándé-
kul jó gyermeknek. Németből ford.: Somogyi
Károly. Pest, 1853. Jó és olesó könyvkiadó Társu-
lat, 72 p.
9. F. L.: Szent Miklós napja. Franciából ford. Al-
vinczi Ferenc. Pest, 1854. Szent István Társulat.
Ifjúsági iratok I. 149 p.
10. Rozgonyi János: Vásártia jó gyermekek számá-
ra. II. füzet. 2. bőv. kiadás. Debrecen, 1854. 120 p.
11. H. Anton Jarisch: Andenken an die Schule.
Lehrreiche Erzählungen und nützliche Belehr-
lungen. Wien, 1857. Mayer und Co., 171 p.
12. A fölfedezett ékszer. Angolból magyarítá Bo-
ross Mihály. Pest, 1858. 103 p.
13. Campe I. H. után: Ifjabbik Robinson. Mulatsá-
gos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. 3.
jav. kiadás. Pest, 1858. Heckenast. 247 p.
14. Lukács Pál: Kis czitera. A vidám gyermekvilág-
nak szerzés. Pest, 1860–61. Heckenast, 120 p.
15. Szünórák. I–II. kötet. Szerk.: Füssy Tamás. Pest,
1862. Emich, 158 + 163 p. 1–1 könyomatú kép.
16. Hoffmann Ferenc után: Báró Vignerolles vagy:
amilyen az úr, olyan a szolgál. Elbeszélés az if-
júság számára. Történelmi elbeszélés a francia
forradalomból. Pest, 1865. Lampel. 110 p. 4 acél-
metszet.
17. Gyermekszínház. Marcipán hercegnő. A né-
gerleány. Az árvaifü. Szerk.: Szabó Antal. Pest,
1865. Lampel, 95 p.
18. Kis Postás. A kis magyarokhoz küldi Lukács
bácsi. Pest, 1866. Heckenast, 145–192 p.
19. J. Swift: Gulliver utazásai ismeretlen országok-
ban. Átdolg. Hoffmann Ferenc. Az ifjúság és
annak barátai számára. Ottlender Károly ké-
peinek színes nyomataival. Buda, 1871. Nagel
Bernát kiadása, 162 p.
20. Hasznos mulattató. II. kötet. Olvasni szerető fi-
úk és leányok számára. Szerk. és kiadó Dolinai
Gyula. Budapest, 1873. 72 p. 30 kép.
21. Hasznos mulattató. III. kötet. Budapest, 1873.
64 p. 25 kép.
22. Győry Vilmos: A legújabb Robinson, 2. kiadás.
Budapest, 1873. 282 p.
23. Hasznos mulattató. Szerk. és kiadó Dolinay
Gyula. Az olvasni szerető mindkét nembeli if-
júság és a nép számára könyvtárak szervezése
céljából. Budapest, II. évf. 1874. 1., 2., 6., 25.,
26. füzet; III. évf. 1875. 9. füzet.
24. Hoffmann Ferenc után: Báltya és öcs. Czanyu-
ga József átirata. Elbeszélés az ifjúság számá-
ra. Budapest, 1874. Lampel. Ifjúság könyvtára.
147 p. 4 acélmetszet.
25. Áldor Imre: A nagy Napoleon császár történe-
te. Budapest, 1874. Franklin Társulat. Törté-
nelmi Könyvtár IV. füzet. 120 p.
26. Áldor Imre: Nagy Sándor és kora. Budapest,
1875. Franklin Társulat. Történelmi Könyvtár
V. füzet. 112 p.
27. Vértesi Arnold: Julius Cézár története. Buda-
pest, 1876. Franklin Társulat. Történelmi
Könyvtár 26. füzet. 111 p.
28. Áldor Imre: Kereszt és félhold vagy a mórrok
Spanyolországban. Budapest, 1877. Franklin
Társulat. Történelmi Könyvtár 36. füzet. 120 p.
29. Rüstig Zsigmond, a brémai kormányos: Új Ro-
binson. Marryat kapitány után a magyar ifjúság
számára ford. dr. Dulácska Géza. Budapest,
1875. Athenaeum. 434 p.
30. Andersen's sämtliche Märchen. Ill.: Ludwig
Richter, Paul Thunann, Theodor Hosemann,
Graf Pöck, Oscar Pletsch. 11 verm. Aufl. Leip-
zig, 1875. Günther, 478 p.
31. Józsa Géza: Kis színpad. Színművek úri gyer-
mekek számára. Az aranyos könyv. Béla és Je-
nő. Budapest, 1876. Lampel. 40 p.
32. Verne Gyula: Grant kapitány gyermekei. I–II.
kötet. Ford. Vértesi Arnold. Budapest, 1876.
Franklin Társulat. 240 + 266 p.
33. Hüvelyk Matyi. Mese jó gyermekek számára.
Budapest, 1874. A Franklin Társulat képes me-
sekönyvei. 20 p. 6 kép.
34. Onkel Gustav. Eine Kindergeschichte mit
ernsthaftem Ausgang von Heichen-Abenheim
nach J. Habberton's „Helen's Babies“. 3. Aufl.
Stuttgart, 1877. 208 p.
35. Tante Jettchen. Nach dem Amerikanischen des
John Habberton von Alfred Nürnberg. Stutt-
gart, 1879. 283 p.
36. Jules Verne: Öt hét léghajón. Utazás Afriká-
ban. 2. kiadás. Budapest, 1880. Franklin Tár-
sulat, 174 p.
37. Julius Verne: Die fünfhundert Millionen der
Begum. 2. Aufl. Leipzig, 1880. J. Verne's
Schriften XXXI. Band. Hartleben, 252 p.
38. Az igazmondó száj. Budapest, 1881. 28 p.
39. Jules Verne: A gőzház. Ford. Rákosi V. és Szo-
kolaj J. Budapest, 1881. Légrády, 328 p.
40. Jules Verne: Utazás a Holdba és a Hold kö-
rül. 2. kiadás. Budapest, 1882. Franklin Társu-
lat, 183 p.

41. Colon Fernand, C. K. fiának elbeszélése: Columbus Kristóf élete és Amerika felfedezése. Budapest, 1882. Eggenberger, 286 p. 1 térkép.
42. Hoffmann Ferenc: Ki mint vet, úgy arat. Átdolg. Szabó Antal. Elbeszélés az ifjúság számára. Budapest, 1882. Athenaeum, 114 p. 4 acélmetszet.
43. Daudet Alfonz: A kis Izé. Egy gyermek története. Ford. Borostyáni Nándor. Átdolg. kiadás. Budapest, 1883. Légrády, 276 p.
44. Eötvös Károly Lajos: Kis Világ legújabb Flóri könyve. Gyulay László és Tihy Antal rajzaival. Budapest, 1884. Szerzői kiadás. 96 p.
45. Wörishöffer: Auf dem Kriegspfade. Eine Indianergeschichte aus dem fernen Westen. 2. Aufl. Bielefeld-Leipzig, 1885. Belhagen und Klasing. 624 p. Ill.
46. Mark Twain: Koldus és kifályfi. Elbeszélés minden korbeli fiatalok számára. Ford.: Fái J. Béla. Budapest, é.n. Révai. 335 p.
47. Mayne-Reid: A fiatal utazók. I–III. kötet. Ford.: Kürthy Emil. Budapest, 1886. Magyar Ifjúság–Révai. Szünidei könyvtár 3–5. füzet. 190 p.
48. Gaál Mózes: Az utolsó lantos. Regényes korrajz. I–II. kötet. Budapest, 1886. Magyar Ifjúság. Szünidei könyvtár 1–2. füzet. 119 p.
49. Verne Gyula: A rejtelmes sziget. Átdolg. Szász Károly. 2. kiadás. Budapest, 1886. Franklin. 383 p.
50. Stevenson R. L.: A kincses sziget. Ford.: Kürthy Emil. Budapest, 1887. Magyar Ifjúság könyvei. 296 p.
51. Maurice Thompson: Robin Hood története. Ford.: Nagy István. Budapest, 1887. 77 p.
52. Verne Gyula: Utazás a tenger alatt. 2. kiadás. Budapest, 1887. Franklin. 294. p.
53. Thomas Lajos nyomán Fésüs György: A legnevezetesebb fölfedezések és találmányok könyve. I–II. kötet. I. osztály: Az ország- és népsímetérén tett legnevezetesebb fölfedezések könyve. I. A régiebb tengeri és szárazföldi utazások az Amerikába és Indiába vezető tengeri út fölfedezéséig. 230 p. II. Fölfedezések és földrajzi tekintetben fontos vállalkozások az Új-világ felfedezésétől a jelenkorig. 248 p. II. osztály: A legnevezetesebb találmányok könyve. I. A legnevezetesebb találmányok a 18. század végéig. 255 p. II. A 19. század legnevezetesebb találmányai. 239 p. Pozsony–Budapest, 1884–1885. Stampfel Károly kiadása.
54. Radó Vilmos: Gr. Benyovszky Móric élete és kalandjai. Ill.: Szemlér Mihály. Budapest, 1889. Eggenberger, 296 p.
55. Fr. J. Pajeken: Andrew Brown der rote Spion. Eine Erzählung aus dem Wilden westen Nordamerikas. Ill.: Erik Bergen. Stuttgart, é.n. Effenberger, 152 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
56. Grundmann J.: Peter der Kundschafter. Erzählung aus dem nordamerikanischen Befreiungskriege. 2. Aufl. Ill.: Zweigle. Stuttgart, é.n. Effenberger, 119 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
57. Paul Moritz: Der Pfadfinder. Eine Erzählung für die Jugend. Nach J. F. Cooper. Ill.: W. Hoffmann. Stuttgart, é.n. Thienemanns, 159 p.
58. Bruno Garlepp: In tausend Gefahren. Eine Geschichte aus Ostasien. 2. Aufl. Ill.: Meyer-Wegner. Stuttgart, é.n. Levy-Müller, 272. p.
59. Carl Matthias: Der Goldtambour. Eine Erzählung für die reisere Jugend. Ill.: W. Zweigle. Stuttgart, é.n. Levy-Müller, 280 p.
60. Kurt Wildenstein: Dolf der Burenheld. Gefahren und Erlebnisse eines jungen Deutschen in jüngsten Burenkriege. 5. Aufl. Stuttgart, é.n. Loewes. 156 p.
61. Karl Tanera: Vom Nordkap zur Sahara. Ill.: E. Zimmer. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 299 p.
62. Mayne-Reid kapitány: A Tüzföld. Kalandok a Terra del Fuegon. A serdültőbb ifjúság számára. Jogositott magyar nyelvű kiadás. Budapest, é.n. Révai, 173 p.
63. Kálmán diák [Törs Kálmán]: Garibaldi ifjúsága vagy egy világhős gyermekora. Ill.: Dörre Tivadar. Budapest, é.n. Révai. Jó könyvek a magyar nép számára. 23 p.

III. Janny Gizella könyvei

1. Paprika Jancsi színháza. Budapest, é.n. Lampel. 10 lap.
2. Czirmos czicza naplójából és egyéb elbeszélések. Budapest, 1894. Athenaeum. Forgó bácsi könyvtára. 115 p. jelzett kötés (Gottermayer).
3. B. Büttner Lina: Testvérek vagyunk. Elbeszélés serdülő leányok számára. Budapest, 1897. Szent István Társulat, 265 p. jelzett kötés (Gottermayer).
4. Halden Erzsébet: Leánytörténetek. Elbeszélések az ifjúság számára. Jogositott magyar kiadás.

- dás. Budapest, 1897. Athenaeum. 167 p. jelzett kötés (Gottermayer).
5. Hermann Ottóné: Eresz alatt. Történetek az állatvilágból, versek, mesék. Budapest, 1897. Singer és Wolfner. 175 p. jelzett kötés (Kiss Valdemár).
 6. Ruschek Antal: A keresztény nő. Ill.: R. Hirsch Nelli. Budapest, 1898. Szent István Társulat. 165 p. jelzett kötés (Gottermayer).
 7. Verne Gyula: Utazás a Föld körül nyolczvan nap alatt. Átdolg. Szász Károly. 3. egyedül jogositott képes kiadás. Budapest, 1898. Franklin. 333 p.
 8. Gaál Mózes: A legkisebbik leány. Budapest, 1897. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 284 p.
 9. Ambrozovics Meszlényi Ilona: Hajnalka. Budapest, 1899. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 256 p. jelzett kötés.
 10. Andor József: Két szív: Regény két részben. Budapest, 1899. Athenaeum. Fiatal Leányok Regénytára. 352 p. jelzett kötés (Athenaeum).
 11. Teleki László: Kegyenc. Szomorújáték 5 felvonásban. 2. kiadás. Budapest, 1900. Franklin. Olcsó Könyvtár. 200 p.
 12. Mikszáth Kálmán: Tavaszi napfény. Ill.: H. M. Bennet. Budapest. é.n. Légrády. 52 p.
 13. Jókai Mór: Meséskönyve. Ill.: Gyulay László. Budapest, é.n. Révai. 393 p. jelzett kötés (Gottermayer).
 14. Stein A.: 52 vasárnap vagy 3 gyermek naplója. Németből ford.: V. A. Budapest, é.n. Légrády. 260 p.
 15. Ottilie Wildermuth: Kindergruß. Erzählungen für Kinder von 8 bis 12 Jahren. 10. Aufl. Ill. Georg Hahn. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 271 p.
 16. Franz Hoffmann: Märchen und Fabeln für Kinder. 11. Aufl. Stuttgart und Leipzig, é.n. Schmidt und Spring. 320 p.
 17. Benedek Elek: Nagypócnál. Egy fiú naplójából. Ill.: Mühlbeck Károly. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 180 p. jelzett kötés (Haladás Könyvkötői Vállalat).
 18. Eberhard A. G.: Iannchen und die Kuchlein. Ill.: Albot u. Kramer. München, é.n. Stroefler. 92 p. jelzett kötés.
 19. Benedek Elek: Uzoni Margit. Regény fiatal lányok számára. Ill.: Mühlbeck Károly. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 217 p.
 20. Tutsek Anna: Rózsák között. Fiatal lányok számára. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. 172 p. jelzett kötés (Wolfner).
 21. Bernhardine Schulze-Schmidt: Drei Freundinnen. 3. Aufl. Stuttgart, é.n. Kränzchen Bibliothek. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 279 p.
 22. Bertha Clément: Libelle. Lenz und Brautzeit. 4. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. Kränzchen Bibliothek. 324 p.
 23. Marie Beeg: Mädchenjahre in Lust und Leid. Erzählung für junge Mädchen. 3. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 402 p.
 24. Emma Laddey: Flitter und Gold. Ein Roman für Mutter und Töchter. 5. Aufl. Stuttgart, é.n. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. 346 p.
 25. Else von Wildhagen: Troztkopfs Brautzeit. 2. Band. 35. Aufl. Ill.: Willy Planck. Stuttgart, é.n. Gustav Weise. 265 p.
 26. Else von Wildhagen: Aus Troztkopfs Ehe. 3. Band. 36. Aufl. Stuttgart, é.n. Gustav Weise. 226 p.
 67. Tony Schumacher: Dummerchen. Eine Erzählung für jung und alt. Stuttgart, é.n. Levy-Müller. 182 p. jelzett kötés (Heinr. Koch).
 28. Everett Green: Egy leány története. Angolból átdolg. Révész Paula. Budapest, é.n. Singer és Wolfner. Ifjúsági regénytár. 136 p.
 29. Richard von Volkmann Leander: Traumereien an französischen Kamien. Märchen. 47. Aufl. Ill.: Hans Richard von Volkmann. Leipzig, 1913. Breitkopf-Härtel. 123 p.

HOLLÓ SZILVIA